

**ПЕДАГОГИЧЕСКИ
ФУНДАЦИЯ**

ТЕОРИЯ НА ВЪЗПИТАНИЕТО И ДИДАКТИКА

АСПЕКТИ НА ПРОБЛЕМА ЗА СОЦИАЛНО- ПЕДАГОГИЧЕСКОТО ПОДПОМАГАНЕ НА СЕМЕЙСТВА С ДЕЦА В РИСК

Розалия Кузманова-Карталова

В условията на модерност и постмодернистични реформи човешката същност търпи съзнателни и несъзнателни трансформации, преминаващи през различни реформи и кризи. В основата на съществуването на човечеството изначално стоят ценностите и устойчивите характеристики на характера на личностите. При динамично кризисната доминантност на ежедневието се преобразуват изначални системи в човешката личност, фундаментални за нейната същност, но неустойчиви на интензивните рискове на деня.

И въпреки че хората се оказват много по-адаптивни на промените, отколкото институциите, то ценностите са в перманентна дихотомия по отношение на упадък и просперитет. Семейството и устойчивостта на семейните отношения, при определени условия, могат да се явят катализатор или контрапункт на риска от личностна деструкция и отправна точка за прогреса. Според Улрих Бек, в рисковото общество конфликтите около произведените от него „беди“ се наслагват върху конфликтите около разпределението на социеталните „блага“, като доход, безработица, социална несигурност, които представляват основен сблъсък в индустриалното общество и водят до опити за търсене на решение в границите на същите тези институции (1, 112).

Като първичен социален институт, семейството е първият формат, който е необходимо да преразгледа и оптимизира отношенията си вътре

в него и извън собствените граници, тъй като то е основата, върху която се гради обликът на децата, на обществото и на поколенията като цяло.

В епохата на динамични промени, вследствие на икономически и социални кризи, особено потърпевши се оказват семействата, като житейските обстоятелства много често поставят децата и техните родители в ситуация на риск. Според Закона за закрила на детето (5) „**дете в риск**” се определя:

- дете, чиито родители са починали;
- дете, чиито родители са неизвестни;
- дете, чиито родители са лишени от родителски права;
- дете с родители, чиито родителски права са ограничени;
- дете, което е останало без родителска грижа;
- дете, което е жертва на злоупотреба, насилие, експлоатация и всякакво друго нехуманно, унизително отношение в или извън семейството;
- дете, за което съществува опасност от увреждане на неговото физическо, психическо, нравствено, интелектуално и социално развитие;
- дете, което страда от увреждания или от труднолечими заболявания, констатирани от специалист;
- дете, за което съществува риск от отпадане от училище или което е отпаднало от училище.

Практиката изисква диференциране на групите деца в неравностойно и рисково положение. **Неравностойното положение** има определени сходства с рисковото, но и свои отличителни характеристики. Може да се подчертае, че неравностойността невинаги завършва с риск за живота и здравето на личността, но рискът винаги поставя личността в неравностойност. Например ако едно семейство е бедно, то съществуват икономически обстоятелства, които го поставят в неравностойна позиция спрямо другите със среден икономически стандарт семейства. Това обаче не е условие задължително семейството да изпадне в риск. Възможно е да съществуват достатъчно компенсиращи механизми, които да не развият неравностойността в риск (финансова поддръжка на близкия семеен кръг, емоционална подкрепа от близки и роднини, възможности за ефективно организиране на свободното време и прочие).

Неравностойността се очертава като феномен, който нарушава нормалното физическо, психическо и социално функциониране на личността, вследствие на което тя се нуждае от професионална помощ и

подкрепа за възстановяване или поддържане личностен комфорт. Основните механизми, чрез които се работи за това са социално съпровождане, социална рехабилитация, социална адаптация и интеграция.

При **рисковото поведение** има преди всичко овладяване на рисковата ситуация и преобразуване на проблема. Тук се работи в ситуация на “спешен случай” чрез мерки за бърза корекция на ситуацията, средата и обстановката.

Въз основа на изведените по-горе характеристики на децата в риск и опита за диференциране на неравностойното положение и рисковото поведение, могат да се очертаят следните **групи семейства с деца в риск**:

- семейство с ограничени родителски права;
- семейство с дете, което е жертва на злоупотреба, насилие, експлоатация и всякакво друго нехуманно и унижително отношение в или извън семейството;
- семейство с дете, за което съществува опасност от увреждане на неговото физическо, психическо, нравствено, интелектуално и социално развитие;
- семейство с дете, което страда от увреждания или от труднолечими заболявания, констатирани от специалист;
- семейство с дете, за което съществува риск от отпадане от училище или което вече е отпаднало.

Необходимо е да се уточнят **основните функции, които се реализират в едно относително здраво семейство**, тъй като въз основа на това, доколко успешно се реализират те, семейството се определя като нормално функциониращо или дисфункционално.

Нормално функциониращо е това семейство, което отговорно и диференцирано изпълнява своите роли, в резултат на което се удовлетворяват потребностите за израстване и развитие на семейството като цяло и на всеки семеен член по отделно (7).

Може да се уточни, че с функция се определят дейностите на семейството, свързани с удовлетворяването на дадени потребности на семейните членове. В този смисъл **основните функции на семейството са**:

- **възпитателна** – изразява се в удовлетворяване на индивидуалните потребности от майчинство и бащинство на родителите при контакта им с децата и при тяхното възпитание, чрез което се обезпечават социализирането на децата и подготовката им за живот в обществото;

- **домакинско-битова** – изразява се в удовлетворяване на материалните потребности на членовете на семейството;

- **емоционална функция** – свързва се с удовлетвореност на семейните членове от симпатия, уважение, признание, емоционална поддръжка, психологическа защита; обезпечаването на тази функция спомага за съхраняването на психическото здраве на семейните членове;

- **функция на духовното общуване** – съотнася се с удовлетворяване на потребностите от съвместни разговори, от взаимно духовно обогатяване;

- **функция на първичния социален контрол** – обезпечават изпълнението на социалните норми от членовете на семейството, когато поради различни обстоятелства член на семейството не може самостоятелно да настрои своето поведение в пълно съответствие със социалните норми;

- **сексуално-еротична функция** – изразява се удовлетворяване на сексуално-еротичните потребности на семейството, както и с биологичното възпроизводство на обществото (7).

Основните характеристики, които са необходими за нормалното функциониране на семейството, се свързват с: толерантност, уважение един към друг, честност, желание на семейните членове да бъдат заедно, сходство на интересите и ценностните ориентации. Изследванията сочат, че стабилният брак се основава на съвпадение на интересите и на ценностните ориентации, в едни случаи, или на контраста на личностните качества, в други (7). При втория случай стабилността се дължи по-скоро на уменията да се преговаря, да се обсъждат важни аспекти от съвместния живот.

Допълнителни фактори за функционалността на брака и удовлетвореността от него могат да бъдат етноса, културата, религията, както и възрастта на партньорите, които встъпват в брак.

За нарушаването на взаимоотношенията в семейството способства широк кръг от социални и личностни фактори като особеностите на личността, взаимоотношенията между членовете на семейството, условията на живот и други.

По отношение на дисфункционалното семейство може да се каже, че то се оказва неспособно да удовлетвори потребностите на семейните членове един на друг в личностно и духовно отношение. **Причините за изпадане в различна степен на дисфункционалност могат да бъдат различни, като:**

- сключване на брак, поради бягство от властта на родителите;
- непланувана бременност;
- самота в живота, която подтиква към сключване на брак с отдавна познати, но не и любими хора;
- грешен избор на партньор – много често очакванията са мъжът/жената да напомнят за майката/бащата;
- незавършени отношения с родителското семейство – съпрузите вместо да се съветват един с друг при решаването на проблемите, се обръщат за съвет към своите родители;
- реализиране на синдрома на илюзията – съпрузите считат, че се женят по любов или заради любовта, но очакваното щастие не идва;
- преживяване на период на неувереност – съпрузите започват да си задават въпроси като “защо сме заедно?”, “какво искаме да постигнем?”;
- съпругеска изневяра – един от най-честите поводи за семейна социална работа;
- сключване на брак, като опит за избягване на отговорност (юридическа, финансова и прочие) (7).

За да може да се разбере една рискова ситуация в семейството, от значение е да се уточнят спецификите на **процесуалното развитие на стадиялните семейни взаимоотношения**. Изследователите Э. Эйдемиллер и В. Юстицкис определят следните емблематични **стадии в съпругеските отношения**:

- **Избор на партньор.**
- **Романтични отношения** – в тази фаза двойката се намира в отношения на симбиоза, възприемат се в патньора само неговите достойнства, липсва реалното възприемане на себе си и на другия в ситуация на съпругество.
- **Индивидуализиране на стила на отношенията** – в резултат на преговори се формират правила, определят се параметрите на задълженията и отговорностите.
- **Стабилност и изменяемост в отношенията** – съпрузите ежедневно попадат в различни изпитания, всеки ден са поставени пред дилемата – какво да изберат; в нормално функциониращото семейство тенденцията на стабилност е в симбиоза с тенденцията към изменяемост, докато при дисфункционалното семейство отношенията остават стереотипни и монотонни.

● **Фаза на екзистенциалната оценка** – съпрузите са в период, в който осмислят съвместния си живот и си изясняват степента на удовлетвореност или неудовлетвореност от него (7).

При изграждането на профила на семействата с деца в риск е необходимо да се изведат някои **специфики на семейството като институция**. Балансирано функциониращото семейство, в което детето може да се развие като зрял човек без притеснение за изпадане в рискови ситуации, съблюдава следните специфики:

● Семейството е единицата, чрез която се личността се развива и расте.

● Семейството осигурява емоционалните потребности на семейните членове, като се търси баланс между автономия и зависимост.

● Семейството осигурява израстването и развитието на всеки семеен член.

● Семейството е мястото, където човек изгражда своето здраво самочувствие.

● Семейството е основната социална единица, жизнено важна за обществото (3, 66).

В зависимост от това, доколко са осъзнати спецификите на семейството, основните потребности на семейните членове и доколко се реализират основните функции в семейството, може да се търсят възможности за превенция и преодоляване на ситуации на изпадане на семействата и децата в тях в рисково положение.

Виолета Борисова извежда следните показатели за оценка на семействата в риск (по 2, 23):

- Загуба на сходни семейни ценности
- Деадаптация в микросоциалните отношения
- Емоционална неудовлетвореност от семейните взаимоотношения
- Семейно-ролева несъгласуваност в семейството
- Възрастовите и индивидуалните промени в развитието
- Неадекватността в семейните отношения
- Представата за дълголетие в семейството.

Основните функционални деформации в семействата, водещи до риск, според В. Борисова, се свързват с:

- Непосилни изисквания от страна на родителите към детето
- Деспотично отношение
- Постоянен контрол с настойчиви изисквания към детето
- Прекалено обгрижване от страна на родителите

- Отхвърляне и пренебрегване
- Постоянни забрани
- Материално благополучие на семейството, което, обаче, не рационализира възпитанието на децата
 - Непоследователност в посланията на родителите към детето
 - Преживяване на безнадеждност
 - Подценяване на детето
 - Постоянно сравняване на детето с други деца
 - Дисхармония в семейството
 - Самоприемане на родителите като мъченици и рефлексията на това върху детето като жертва
 - Доминиращо съжаление от страна на родителите при болни и увредени деца доминира съжалението
 - Малтретиране в семейството (по 2, 28–33).

Съществуват и някои **вътрешносемейни предпоставки за риска** като (по 2, 51–59):

- Потиснатост у децата
- Страхове при децата
- Стеснителност и срамежливост
- Забавени действия (бавни във всичко и постоянно)
- Липса на желание да пораснат
- Агресията у децата
- Закачките на децата
- Гневът у децата
- Лъжата като проява при децата
- Кражбата при децата.

В зависимост от характера си социално-икономическите рискове, диференциращи семействата в риск, се обособяват в две групи: семейства с общ социално-икономически риск и семейства със специфичен риск. Към **общите социално-икономически рискове за семействата спадат**: безработицата (като особено рискова е ситуацията, когато и двамата родители са безработни), бедността, многодетността, еднородителската семейна структура, тежките увреждания на семейните членове и други. Към **специфичните рискове** се отнасят тези, чието проявление е забавено във времето, а именно: районите с повишен екологичен риск; невъзможността за самостоятелно жилище за семейството; липса на подкрепяща роднинска и социална мрежа и др. Такива семейства са подложени на сериозен натиск – от една страна, от икономическата криза, а от друга –

от недостатъчно развитата мрежа за диференцирани семейни помощи (по 6, 23–26).

По своята същност социалното подпомагане на семейства с деца в риск е комплексна помощ, обхващаща семейните ценности и начините за тяхната защита (6, 29). Обхватът на помощта определя и нейното съдържание, а именно:

- Социално осигуряване при бременност, раждане и отглеждане на дете до една година.
- Еднократни помощи при раждане на дете.
- Детски добавки към заплатите на осигурените родители.
- Увеличен размер на детските добавки за някои рискови категории (деца-инвалиди, деца на самотни майки).
- Помощи за неосигурени майки при бременност, раждане и отглеждане на дете.
- Помощи за деца на безработни родители.
- Допълнителни помощи за безработни родители.
- Помощи за младежи в неравностойно социално положение.
- Стипендии за учащи се.
- Социални помощи за бедни семейства и други (6, 31–32).

Целта на семейната социална политика е осъществяването на ефективна, комплексна социална защита на семейството с оглед неговото оцеляване и развитие, която е свързана с реализирането на следните **основни задачи** (6, 33–35):

- Ограничаване на безработицата и създаването на допълнителни форми на заетост.
- Повишаване на доходите и структурни подобрения на разходите и потреблението.
- Осигуряване на нормални жизнени условия чрез подобряване на системата за жилищно осигуряване на семейството.
- Усъвършенстване на системата за семейните добавки.

Жилищните условия оказват силно влияние върху атмосферата в семейството, върху удовлетвореността от семейния живот и взаимоотношенията. Съвкупността от обективни обстоятелства налага необходимостта от разработване на функционираща жилищна политика, осигуряваща пълноценно развитие на семейството чрез специална система от мерки и облекчения, която позволява съчетаване на пазарните принципи и изискванията за социална справедливост и защита (по 6, 69–70). В световната практика съществуват няколко основни направления на държавно регулиране по отношение на жилищния въпрос, а именно:

- Въздействие върху мащабите на жилищното строителство, държавно субсидиране на строителни фирми, целящо поддържане на достъпни цени на жилищата.

- Строителство на държавни обществени или социални жилища.

- Прилагане на програмите за жилищно подпомагане на нискодоходните семейства при осигуряване с жилища, плащане на наеми, поддръжка и ремонт на жилища.

- Прилагане на програмите за жилищно подпомагане на нискодоходните семейства при осигуряване с жилища, плащане на наеми, поддръжка и ремонт на жилища.

- Поощряване подобряването на жилищното състояние чрез стимулирането на строежа или покупката на семейно жилище (6, 77).

За да се облекчи рискът за семействата, е добре да има данъчни преференции при облагане на доходите, като семейно подоходно облагане, данъчни преференции по отношение на семейното жилище, данъчни преференции за семейния бизнес и прочие, тъй като икономически стабилното семейство създава по-малко условия за риск при отглеждането, възпитанието и развитието на децата.

Основна роля за закрила на децата в риск има Държавната агенция за закрила на детето. Агенцията е орган на Министерския съвет за ръководство, координация и контрол на дейностите по закрила на детето с цел провеждането на единна държавна политика по отношение на българските деца. Тя ръководи методически и контролира общинските служби за социално подпомагане в дейностите им по закрила на децата, като насърчава и юридически лица с нестопанска цел, да работят по програми за деца.

Водещ принцип в работата на Агенцията е сътрудничеството с министерствата и ведомствата, чиято дейност е свързана с грижи за децата. Институционалното сътрудничество се осъществява чрез **Националния съвет за закрила на детето** – консултативен орган на Агенцията, създаден въз основа на Закона за закрила на детето. В съвета участват представители на министерства и организации с нестопанска цел, които осъществяват общи програми и създават мрежа от партньорства, работеща за най-добрия интерес на детето.

Държавната агенция за закрила на детето работи за прилагането на Закона за закрила на детето, а Националният съвет за закрила на детето консултира председателя на Агенцията по въпроси, свързани с правителствената политика относно стратегията и плана за действие за закрилата

на децата; програмната политика на агенцията; синхронизирането на нормативната уредба в областта на закрилата на детето; политиката и практиката на взаимодействие между институциите (по 5).

Съобразно Закона за закрила на детето, чл. 3, **закрилата на детето се основава на следните принципи (5):**

- зачитане и уважение на личността на детето;
- отглеждане на детето в семейна среда;
- осигуряване най-добрия интерес на детето;
- специална закрила на дете в риск;
- насърчаване на доброволното участие в дейностите по закрила на детето;
- подбор на лицата, пряко ангажирани в дейностите по закрила на детето, съобразно техните личностни и социални качества и грижа за тяхната професионална квалификация;
- временен характер на ограничителните мерки;
- незабавност на действията по закрила на детето;
- грижа в съответствие с потребностите на детето;
- осигуряване развитието на децата с изявени дарби;
- насърчаване на отговорното родителство;
- подкрепа на семейството;
- превантивни мерки за сигурност и закрила на детето;
- контрол по ефективността на предприетите мерки.

Мерките за закрила, които са заложенни в Закона за закрила на детето, са (5):

- съдействие, подпомагане и услуги в семейна среда;
- настаняване в семейство на роднини или близки;
- осиновяване;
- настаняване в приемно семейство;
- предоставяне на социални услуги от резидентен тип;
- настаняване в специализирана институция;
- полицейска закрила;
- специализирана закрила на обществени места;
- информиране за правата и задълженията на децата и родителите;
- осигуряване на превантивни мерки за сигурност и защита на детето;
- осигуряване на правна помощ от държавата;
- специални грижи за децата с увреждания;

• вземане на временни мерки за закрила на дете в случаите и при условията на чл. 12 от Конвенцията за компетентността, приложимото право, признаването, изпълнението и сътрудничеството във връзка с родителската отговорност и мерките за закрила на децата, съставена в Хага на 19 октомври 1996 г.

Проблемът за социално-педагогическото подпомагане на семействата с деца в риск е особено актуален днес в период на финансова и икономическа криза. Подсилването на социалните системи с дейности на неправителствения сектор и конкретна социално-педагогическа работа със семействата и децата, може да бъде един от водещите механизми за превенция на проблемите при децата в личностен и поведенчески аспект.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бек, У. Световното рисково общество. С., Обсидиан, 1999.
2. Борисова, В. Алтернативи за децата в риск. С., Светлик, 2003.
3. Брадишоу, Дж. Тайните на семейството. С., Кибеа, 2002.
4. Дерижан, Иц. Технология на социалната работа с деца. Благоевград, 2001.
5. Закон за закрила на детето. Обн. ДВ. бр. 48 от 13 Юни 2000 г., посл. изм. ДВ., бр. 51 от 5 Юли 2011.
6. Семейна социална политика. Проблеми, приоритети, провеждане. Стоянова, К., К. Кирова, Р. Гочева, М. Филева, Ал. Кирова. Горекс Прес, С., 1997.
7. *Эйдемиллер, Э., В. Юстицкис.* Психология и психотерапия семьи. Санкт-Петербург, 2002.

АСПЕКТИ НА ПРОБЛЕМА ЗА СОЦИАЛНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОТО ПОДПОМАГАНЕ НА СЕМЕЙСТВА С ДЕЦА В РИСК

РОЗАЛИЯ КУЗМАНОВА-КАРТАЛОВА

Резюме

В статията се разглеждат някои аспекти на подпомагането на семействата с деца в риск. Диференцира се рискът от неравностойността като социален проблем, като на тази база се определят семействата с деца в риск.

Анализират се основните семейни функции и стадията в семейните отношения, типични за едно относително здраво семейство. На базата на

нормата се разкриват дисфункционалностите в семейната структура, които изискват специфична социална подкрепа за подпомагане на семейната интеракция и оптимизирането на взаимоотношенията в семействата с деца в риск.

SOME ASPECTS OF THE PROBLEM FOR SOCIAL-PEDAGOGICAL SUPPORT OF FAMILIES WITH CHILDREN AT RISK

ROZALIYA KUZMANOVA-KARTALOVA

Summary

The article examines some aspects of helping families with children at risk. The risk of inequality as a social problem is differentiated and the families with children at risk are defined on these base.

The main family functions and stages in family relations, typical for a relatively healthy family are analyzed. Dysfunctions in the family structure are revealed on the basis of standard. They require specific social support to help the family interaction and optimization of relationships in families with children at risk.